

*Володимир Микитюк, канд. філолог. наук, доцент.
(Львівський національний університет імені Івана Франка)*

ВІД ФІЛАНТРОПІЗМУ ДО ПРАГМАТИЗМУ: ОСВІТНІЙ ДИСКУРС ІВАНА ФРАНКА

У статті йдеться про актуальність педагогічної концептосфери Івана Франка, демократизм і гуманізм його освітнього дискурсу, що цілком заснований на західноєвропейському цивілізаційному досвіді. Для вченого було характерним пропагування філантропічних виховних ідей, що засновувались на ідеях громадянського суспільства, та еволюційний шлях до педагогіки прагматизму із її світським демократичним індивідуалізмом та різкою критикою традиційної освіти. Франко на основі європейської педагогічної теорії і практики проектував таку школу і вчителя, які зуміли б виховати в поколіннях українців патріотизм та прагнення до єдності, стверджував дидактичну виховну роль рідної літератури. Педагог вважав, що виховати і сформувати національно свідому особистість можна лише у своїй національній державі.

Ключові слова: Історія педагогіки, Іван Франко, Й. Песталоцці, Д. Д'юї, філантропізм, педагогіка прагматизму, антиавторитарна педагогіка, патріотизм.

Volodymyr Mykytyuk

FROM PHILANTHROPISM TO PRAGMATISM: IVAN FRANKO'S EDUCATIONAL DISCOURSE

The article considers the actuality of Ivan Franko's pedagogical conceptual sphere, democracy and humanism in his educational discourse, which is entirely based on the Western European civilizational experience. The scientist was characterized by the promotion of the philanthropic educational ideas based on the ideas of civil society, and the evolutionary path to the pedagogics of pragmatism with its secular democratic individualism and sharp criticism of the traditional education. On the basis of European pedagogical theory and practice Ivan Franko designed such a school and a teacher who would be able to raise patriotism and aspiration for unity in generations of Ukrainians, asserted the didactic educational role of native literature. The pedagogue believed that a nationally conscious personality can be educated and formed only in his national state.

Key words: History of pedagogics, Ivan Franko, J. Pestalozzi, D. Dewey, philanthropism, pedagogics of pragmatism, anti-authoritarian pedagogics, patriotism.

Програмні світоглядні параметри Франка все ще актуальні, його педагогічні ідеї досі не втратили значного впливу на розвиток нації, адже продовжуються інспіровані дискусії про цивілізаційний вектор розвитку, полеміка про доцільність і продуктивність західноєвропейських педагогічних постулатів в Україні, які пропагував і розвивав у своїй практиці наш мислитель, часто випереджаючи час, артикулюючи концептуальні ідеї, впровадити які буде можливо лише за допомогою розвинутих громадянських інституцій. Франкова освітня парадигма була виключно проєвропейською, демократичною та гуманістичною, опиралася на передові на той час філантропічні концепції Жана Жака Руссо, Йоганеса Бернгарда Базедова, Йогана Гайнріха Песталоцці, Йогана Ігнаца Фельбінгера, Христіана Готтільфа Зальцмана та інших знаних представників цієї педагогічної течії 18-19 століття, яку добре знав, пропагував і розвивав в українському соціумі наш педагог.

Об'єктом досліджень в українській педагогічній науці передусім були морально-виховні постулати виключно Й. Песталоцці в інтерпретації І. Франка, розвиток ідей природовідповідності в практичній дидактиці, однак ще донедавна предмет вивчення сканувався через призму конфронтаційної ідеології. Факт органічного тривання нашого науковця у європейському цивілізаційному просторі ігнорували або свідомо замовчували. З публікацій уже третього тисячоліття треба відзначити системні розвідки Г. Васяновича (2; 3; 4), дисертаційну роботу О. Лучка (7), переопублікацію купюрованих і замовчуваних праць І. Франка, які у нашій розвідці буде проаналізовано.

Метою статті є актуалізувати позачасові погляди класика-педагога для залучення його освітнього дискурсу у процес створення розвинутого громадянського суспільства, яке через широке обговорення напрацювань спеціалістів галузі має встановлювати загальні стандарти освіти, орієнтуючись на європейський цивілізаційний освітній простір. Методи дослідження передбачають опис, аналіз і розуміння едукативної практики Франка та, відповідно, відтворення його педагогічної концептосфери. Теоретичні методи дослідження представлені проблемно-пошуковим, методом критичного аналізу, елементами персоналістичної та антиавторитарної педагогіки.

Першу наукову біографію Франка, фактично перше монографічне дослідження про творчість письменника написав його університетський викладач української мови і літератури професор Омелян Огоновський, відомий передусім як автор основоположного цілісного корпусу історії української літератури. Як вважає Лариса Бондар, «... поява цього розділу стала сама по собі явищем наскрізь революційним: у найширший національно-літературний контекст було вписано постать письменника, який у той час перейшов тільки половину літературного шляху, до того ж учня, і не завжди вдячного, що міг собі дозволити інколи не зовсім «поштиві» висловлювання про вчителя (зазначмо тут одразу подиву гідну об'єктивність і шляхетність цієї людини, професора Омеляна Огоновського). Сам Франко був приємно вражений...» (1, с. 4). Відзначу, що на сторінках цього найбільшого за обсягом огляду в «Історії літератури руської» завідувач кафедри української словесності розглядає також і просвітницько-педагогічну діяльність свого студента чи, точніше, студентів. Йдеться про програму журналу «Народ», що його редагували Франко із Михайлом Павликом від 1890 року. Звісно, що чільний народовець оцінює часопис радикальної партії крізь призму міжпартійного протистояння, однак зауваження голови «Просвіти» головню стосуються того факту, що молоді радикали «стукають у відкриті двері», адже гасла, які вони проголошують, поділяють і здійснюють організації національного крила. Що ж маніфестувала редакція «Народу»: «За підвалину всяких заходів між світлими Русинами ми маємо того, хто нас усіх своєю кєрвавицею згодував, – народ, простих робітних людей... наша перша й остання ціль була віддавна: допомогти двигнути матеріально та справді просвітити наш народ... Для того вказуватимемо приклади з життя інших, більш освічених народів на заході Європи та в Америці, на всесвітні здобутки людської думки й праці і, в дорогих для всіх людей справах, будемо накликаєти до згоди з прихильними нам людьми з інших народностей, особливо з нашими сусідами поляками, москалями та ін. ...Щоб же від нашого народу не відривалося молоде покоління в школах, і щоби з тих шкіл плив для народу безпосередній хосен, то доконче треба, щоби й у всіх школах серед нашого людства навчали так само – по-народному. В інтересах народного поступу, а той самої інтелігенції лежить також, щоби взагалі всі її духовні плоди були якнайдоступніші для народу, хоч би навіть прийшлося обмежитися шкільним і так званим простолюдським письменством, на яке ми, правда, зовсім інакше дивимосє, як більша частина інтелігентних русинів, бо бажали б ми, щоб воно було цікаве і повчальне і для інтелігентної людини, тобто щоби стояло на висоті теперішньої всесвітньої науки. Розвиваючи так народ, ми тим самим якнайкраще розвинемо й нашу мову, і наше письменство. Тоді й вирішиться справа про те, якою мовою будуть говорити колись всі русини, і чи будуть вони чи не будуть єдині з москалями. А до того часу, до цілковитого зрушення народу в добрі й освіті, інтелігентні русини, поступаючи так по-педагогічному, виграють те, що самі не відірвуться від народу та не пропадуть марно, для нього і для себе. Тоді ж настане для русинів час узятися і до високополітичних справ, бо буде на кого опертисє і що з ким зробити, – буде маючий, світлий, самосвідомий народ» (8, с. 110–111).

Ідеологія Просвітництва справді головню засуджувала панування зубріння та вербалізму в навчанні, засилля у школах вивчення давніх мов, відсутність продуманої системи шкільних підручників, слабкість підготовки учителів, – що і стало основним об'єктом критичного аналізу у багатьох текстах Франка про освітні проблеми в тогочасному шкільництві. Фі-

лантропічні виховні ідеї засновувались на світосприйнятті громадянського суспільства, що формувалось у Німеччині та Швейцарії, тому новаторська педагогіка ставила за мету виховувати діяльних та оптимістичних громадян-патріотів, намагалась поєднати навчання із природою і життям, засуджувала жорстку шкільну «муштру», дискримінацію учнів за національними, конфесійними та соціальними ознаками. Дефініцію філантропізму, або ж філантропізму маємо у сучасній довідково-аналітичній праці (6, с. 958). У статті невинувато ареа педагогічного нурту звужено до Німеччини. Його представниками, окрім Йогана Гайнріха Песталоцці, дійсно були Йоганес Бернгард Базедов (не І. Базедов – як пише автор статті), Йоган Крістоф Фрідріх Гутс Мутс (не І. Гутс-Мутс), Йоахім Генріх Кампе (не І. Кампе) та ін. Переклад українською німецького *philantropismus* чи грецького *philantropos* на означення педагогічної течії також краще відображає сутність поняття *друг людяності*, а не *друг людини*, як це подано в енциклопедії. Принципи наочності, переходу від конкретного до абстрактного, активності навчання, поєднання розумової і фізичної праці, шкільна система гімнастики, відповідальність педагогів за своїх учнів, врахування вікових та індивідуальних особливостей дитини, – ось основні ознаки цієї педагогічної течії, апологетом якої був й Іван Франко, а основні риси зберігають свою вагомість і сьогодні.

Якщо безпосередньо звернутись до Франкового знайомства із доробком філантропістів, то перша згадка про швейцарського педагога є в листі від 12 жовтня 1881 року з Нагуєвич до Івана Белея у справі про наповнення чергового числа журналу «Світ». «Кон[иськ]ого статтю про образування женщин також лиши на слід. рік, а тепер друкуй Песталоцці» (11, с. 293), – радив І. Франко. Безумовно, що Франко простудіював основні праці швейцарського педагога раніше, тим більше, що йдеться у листі не про працю власне Й. Г. Песталоцці, а про статтю Олександра Кониського «Песталоцці і його гадки про освіту». Ця інформація підтверджується у листі до Михайла Драгоманова того ж 1881 року (12, с. 294). Про те, що йдеться про працю «Песталоцці і його гадки про освіту» Олександра Кониського, засвідчує й автограф статті, що зберігається у фонді І. Франка у відділі рукописів Інституту літератури ім. Т. Г. Шевченка АН України (ф. 3, № 4990). Апелюючи до педагогічної концепції Песталоцці, Франко відзначив її гуманізм та демократичність як неодмінні складові, що їх вкрай необхідно залучати у родинне і шкільне виховання. Основою виховної системи має бути повага до особистості учня, його гідності, а вже зовсім неприйнятною є практика биття і приниження, переконано писав письменник, який у багатьох своїх художніх текстах змалював жакливі наслідки жорстокого поводження в освітніх закладах (оповідання «Малий Мирон», «Оловець», «Грицева шкільна наука», «Отець-гуморист», «Schonschreiben» та ін.). Радикальною і категоричною була Франкова позиція щодо відповідальності вчителя за учнів, адже письменник щиро вважав, що педагог зобов'язаний зацікавити, захопити своїх підопічних, наситити інтелектуальне й духовне життя, щоби не залишалось місця для неморальних діянь. Не завжди аргументи з його белетристики є переконливими. Так, до прикладу, у Франковому романі «Не спитавши броду» є образ «нещасливого» у сімейному житті Міхонського, який став жертвою зради своєї молодої дружини та улюбленого учня. Натомість в оповіданні «Борис Граб», котре постало з неопублікованого роману, персонаж-педагог проголошує абстрактні дидактичні схеми про те, щоб «вишлювати гарну рослину – чесну одвертість та правдивість характеру» (10, с. 190). Йдеться про Епаміонду-Бориса, якого «виростив» власне Міхонський, реалізувавши доволі цікаву програму виховання неординарної особистості.

У багатьох своїх працях про розвиток української освіти в умовах Австро-Угорської монархії, Франко зазначав, що по-справжньому можна виховати і сформувати національно свідому особистість лише у своїй національній державі, тому його погляди суголосні думці відомого американського філософа й педагога-прагматика Джона Д'юї, який дещо пізніше за нашого мислителя писав: «Песталоцці намагався впровадити експеримент, переконуючи індивідів-філантропів, які мають багатство і владу, наслідувати його принципи. Однак навіть Песталоцці розумів, що ніякі ефективні переконання стосовно нових освітніх ідеалів не про-

мовляють до людей без підтримки держави. Нова освіта покликана сформувати нове суспільство, і її впровадження залежатиме все-таки від діяльності держави. Рух за демократичну ідею неминуче породив рух за публічне керування школами» (5, с. 78). Отже, Франко, як ніхто з українських культурних діячів того часу, намагався у своїй практичній просвітницькій діяльності письменника, журналіста-редактора і журналіста-практика, філософа, політика досліджувати й корегувати національний освітній процес, добре знав та застосовував педагогічну систему Песталоцці, який навчання та виховання розглядав як основний засіб перебування суспільства на розумних і справедливих началах, одним із перших серед педагогів звернувся до питання загальної освіти.

Сьогодні все ще з певною осторогою сприймають педагогічну спадщину Франка, мотивуючи це тим, що він жодного дня офіційно не працював в освітянських інституціях. Однак не варто забувати про те, що власне вибір та університетська освіта передбачала кар'єру гімназійного учителя. На університетську кафедру на початках Франко звісно і не розраховував, однак ще студентом педагогічна проблематика його дуже цікавила. Маловідомою є призабута стаття «Женщина-мати» у студентському часописі. Слідуючи німецькому педагогу Г. Кленке, Франко консервативно, навіть доволі «по-чоловічому», шовіністично писав про місце і роль жінки у суспільстві, цілком у дусі традиційного німецького стереотипу «трьох К»: «Презначення жінчини єсть викормлення і виховання дитини на чоловіка здорового, морального і обществу полезного, її обов'язком єсть розвивати природні дарования дитини і провадити її на властиву дорогу. [...] В матернім вихованні лежить зарід всього того, чим дитя в житті станеться. То єсть високе і дуже важне презначення жінчини, і Творець щедро обдарив її всім, що потребне до виповнення тих великих і святих обов'язків. Всі її тілесні і душевні дарования всказують всегда ісключно лиш на її відношення яко матері ко своїй дитині. Мужчина має совсем инії цілі, инії обов'язки, следовательно, також і инії дарования. Життя мужчины – то широкий світ, життя жінчини – тихий родинний круг. Природа сама освободила мужчину од занимання ся дитиною, – він єсть голова, хранитель родини, громадить добро в дом; жінчина, в тіснішій крузі жиючи, удержує, порядкує і заховує потребне на потребну хвилю» (9, с. 275). Франко не завершив цієї статті, адресованої спеціально молодим жінкам-матерям, написавши тільки крім «Вступу» розділи «Мати і школа» та «Лектура для дітей». Можливо, відчувши своєрідний дискомфорт щодо маскулістичної доктрини Кленке, можливо – внаслідок цензурних переслідувань студентського часопису та власне відсутності шпальт для продовження публікації. Попри пересадний німецький консерватизм чи навіть певну одіозність деяких суджень («Мати-жінчина рідко коли або і ніколи не має правдивого плану науки, котрий доперва зділати може образования логічним, основным» (9, с. 279), у статті бачимо чимало цікавих Франкових думок. Зокрема, про вибір текстів для дітей дошкільного віку, про основні педагогічні та психологічні принципи формування цієї лектури. Франко наголошує на тому, що українська національна література, попри її порівняно з іншими європейськими літературами «убогість» на той час, мала вже тоді багатий дидактичний матеріал. Тому, поруч із текстами Бічер Стоу, Даніеля Дефо, Фенімора Купера, пропонує читати українські твори Основ'яненка, Устияновича, Шевченка (9, с. 283). Власне, вже у цій ранній і вельми несамотійній статті Франка зримо простежуються педагогічні постулати Песталоцці, адже саме швейцарець одним з перших досліджував проблему взаємозв'язку сім'ї і школи та вважав основним у формуванні молодої людини родинний вплив, насамперед – материнський. Гармонійна сім'я – це перший приклад науки життя в спільноті, зразок взаємної допомоги, дії, а справжня любов до малюка вимагає мудрого і твердого ставлення, – стверджував Песталоцці, який завжди підкреслював межу між стриманістю і суворістю, а головними умовами виховання й освіти вважав працю, простоту, дисципліну, родинну атмосферу, а насамперед – добру матір. Ця публікація засвідчує факт того, що Франко з професійного обов'язку звертався до цієї проблематики, адже будував плани щодо своєї майбутньої кар'єри.

Запропонований Песталоцці підхід до виховання і навчання дітей мав індивідуалізаційний характер, що було новаторським для того часу, і що, безперечно, поділяв І. Франко, який також вимагав від освітян врахування у практиці навчання індивідуальності дитини, надання їй не тільки елементарних відомостей, але й кшталтування та розвитку її духовних сил, морального і суспільного ушляхетнювання. Боротьба Песталоцці за рівність і справедливість у здобуванні освіти для всіх соціальних верств, його навчально-виховні заклади для суспільних «низів» у Нойгофі, Станці, Івердоні і Бургдорфі стали зразком для багатьох націй у створенні таких педагогічних осередків. Не могли не привабити «мужицького сина» Франка гуманізм та демократичність педагогічної системи філантропістів, які, інспіровані великою мірою творчістю Руссо, стверджували у своїй педагогічній практиці потребу «природнього виховання», розвивали шкільне навчання, поєднане із працею, пленером, різноманітними іграми і забавами, що забезпечувало потреби фізичного розвитку та здоров'я. Дух та ідеї «песталоцизму» проминували надалі у розвитку європейської освіти на діяльність його найближчих наступників, зокрема Вільгельма фон Гумбольта (1767–1835), Йогана Гербарта (1776–1841), Августа Фребеля (1782–1852), які, хоч і на інших філософських засадах, – ідеях неогуманізму та етизму, творили педагогічний канон 2-ї пол. 19-го – поч. 20 ст. Власне, як і Франко, який, досконало знаючи європейську педагогічну теорію і практику, проектував таку школу і такого шкільного вчителя, які зуміли б виховати в поколіннях українців національний патріотизм та прагнення до єдності, адже наш педагог аж ніяк не заперечував дидактичну виховну роль рідної літератури. Якщо ж вести мову про філософські основи саме педагогічної системи Франка, то передусім це була позитивістська та утилітарна течія, що тривали і розвивались упродовж всього 19 ст. Як і в літературознавстві, у педагогічній царині наш мислитель дуже добре знав і розвивав погляди Огюста Конта (1798–1857), Джона Стюарта Мілля (1806–1873), Герберта Спенсера (1820–1903). Тому наш учений-педагог у розвитку освіти вбачав реалізацію глобальних завдань: поступ народу, порядок у суспільстві, кшталтування «людськості» (гуманізацію). Критикуючи класичну школу, Франко наголошував на потребі підготовки учня до життєвої боротьби, стверджував так зване навчання наукове, корисне для майбутньої самореалізації молоді людини. Тому, на його думку, освіта має підготувати до виконання неунікних суспільних і національно-політичних обов'язків. Навчити як здобувати собі і своїм близьким засоби для проживання, приготувати молоду людину до виконання сімейних і батьківських функцій. Дати орієнтири для розуміння себе і свого місця у світі. Врешті, показати незвичайну приємність і неабияку користь із спілкування і пізнання мистецтва у всіх його проявах. Труднощі світоглядні і суспільні у Європі, що наростали разом із промисловою революцією, тобто розвиток соціалістичного руху, спричинили і певне зацікавлення молодого Франка марксизмом та суспільно-економічною теорією соціалізму. Марксистські гасла про надання всім доступу до шкільної освіти, звільнення науки і знань від кайданів, у які їх закували класова нерівність і влада, не могли не викликати симпатії. Пізнання фальшивості і згубності цієї ідеології забрало у Франка немало часу, поки соціалізм і комунізм він назвав «сентименталізмом фантастів», що прикриває змагання до домінування однієї нації над іншою.

Певними висновками щодо актуалізації освітнього дискурсу Франка, незаперечною перспективою у контексті побудови нових дидактичних моделей є його основний, засадничий принцип: у навчанні має бути реалізованим право вибору можливої моделі навчання, форм і методів дидактичної взаємодії. Шляхи опанування високих освітніх стандартів можуть і мають бути різними. Уніфікація – це ознака тоталітарного суспільства, тим більше неможливою вона є у такій царині як література. Проміжним підсумком початкового дослідження європейських педагогічних концепцій, які вивчав, реалізовував і розвивав у своїй практичній науковій і творчій діяльності Іван Франко, є незаперечний факт органічного тривання нашого науковця у європейській цивілізаційній простороні. Європейська належність і сутність Франка-вченого, Франка-педагога не викликає сумнівів, адже визначальною у його світогляді була центральна проблема будь-якого світосприйняття – свобода людини, шлях до демократії як форми життєвої спільноти, що ціхувало також і його еволюційний шлях до педагогіки прагматизму.

Франкова пізня концепція людини також не містить детермінізму буття особистості, не визнає індивідуума об'єктом і жертвою обставин. Хоча, з іншого боку, людина теж не є абсолютно вільною, не є повним суб'єктом, однак за нею залишається право оцінювання дійсності і вибору, зумовленого відповідальністю за реалізований чи не здійснений вчинок. З точки зору прагматистів не існує абсолютної і незмінної правди, як і не існує «правильних» знань: навчання і пізнання – це лише динамічний шерег процесів, спрямований на формування, «ліплення» особистості. За Франком, неможливо дійти у рецепції художнього тексту до «правильної» відповіді, лишень до «якоїсь», а здобутий таким чином досвід і знання будуть корисними тільки за межами навчального закладу, в індивідуальному «дорослому» житті. Тобто, бачимо сповідування основних постулатів прагматизму як теорії пізнання, яка передбачала, що справжність і функціональна вартість знань залежить від обставин і місця, особи і часу. Прагматизм приваблював Франка також і світським демократичним індивідуалізмом, і різкою критикою традиційної освіти. Безперечно до педагогіки прагматизму належить непримиренне несприйняття українського вченого-педагога репродуктивного навчання, передусім літературного. Франко стало заперечував підготовку учнів до суспільного життя через «переказування» навчального матеріалу, через «куте», засвоєння готових і докнаних знань і відповідей. Звідси – нещадна критика шкільних підручників як конденсованої «мудрості поколінь», з допомогою яких учителі наповнюють старанних і послушних учнів «правильними» знаннями і моральними приписами. Врешті, наш педагог постійно реалізовував у своїй практиці головне гасло прагматистів про те, що навчання має бути повсякденним і неперервним, освіта є реальним досвідом, натомість школа й університет є місцями, де триває підготовка до майбутнього, і триває дійсне життя.

Список літератури:

1. Бондар Л. Передмова / Лариса Бондар // Микитюк В. Іван Франко та Омелян Огоновський: мовчання і діалог / Володимир Микитюк. – ВЦ ЛНУ ім. І. Франка. – Серія: «Франкознавчі студії». – Вип. перший. – Львів, 2000. – С. 4.
2. Васянович Г. П. Добро- й анти-добро-дія учителя у творчій спадщині Івана Франка / Г. П. Васянович // Теорія і практика управління соціальними системами: філософія, психологія, педагогіка, соціологія. – Харків, 2013. – Число 1. – С. 31–38.
3. Васянович Г. П. Йоганн-Генріх Песталоцці про морально-правову відповідальність педагога / Григорій Васянович // Вісник Житомир. держ. пед. ун-ту ім. І. Франка. – Житомир, 2003. – Вип. 12. – С. 60–62.
4. Васянович Г. Педагогічні ідеї Івана Франка / Григорій Васянович // Вибрані твори: У 5-и т. – Львів : Сполом, 2005. – Т. 5. – С. 89–101.
5. Д'юї Джон. Демократія і освіта / Джон Д'юї ; переклали з англ. Ірина Босак, Микола Олійник, Галина Пехник. – Львів : Літопис, 2003. – 294 с.
6. Енциклопедія освіти / Акад. пед. наук України ; головний ред. В. Г. Кремень. – К. : Юрінком Інтер, 2008. – С. – 958.
7. Лучко О. М. Розвиток ідеї природовідповідності в українській педагогічній науці (кінець XXVIII–XX ст.) : Дис. ... канд. пед. наук / Лучко Олег Миронович; Київ : [Б. в.], 2004. – 211 с.
8. Огоновський Ом. Іван Франко [Розділ з «Історії літератури руської»... (Част. III. – Відділ II. – С. 915–1072. Львів, 1891)] / Текст Омеляна Огоновського адаптував Володимир Микитюк // Микитюк В. Іван Франко та Омелян Огоновський: мовчання і діалог. – Львів : ВЦ ЛНУ ім. І. Франка, 2000. – С. 97–187.
9. Тихолоз Н. Казкотворчість Івана Франка (генетичні аспекти) / Наталя Тихолоз. – Львів : [Львівське відділення Інституту літератури ім. Т. Г. Шевченка НАН України], 2005. – 316 с.

10. Франко І. Борис Граб / Іван Франко // Зібрання творів : у 50 т. Т. 18 / Іван Франко. – К. : Наук. думка, 1978. – С. 177–191.
11. Франко І. Лист до І. М. Белея від 12 жовтня 1881р. / Іван Франко // Зібрання творів : у 50 т. Т. 48 / Іван Франко. – К. : Наук. думка, 1986. – С. 290–293.
12. Франко І. Лист до М. Драгоманова з початку листопада 1881 р. / Іван Франко // Зібрання творів : у 50 т. Т. 48 / Іван Франко. – К. : Наук. думка, 1986. – С. 293–299.

References:

1. Bondar L. Peredmovna [Preface] / Larysa Bondar // Mykytiuk V. Ivan Franko ta Omelian Ohonovskyi: movchannia i dialoh / Volodymyr Mykytiuk. – VTs LNU im. I. Franka. – Seriia: «Frankoznavchi studii». – Issue 1. – Lviv, 2000. – P. 4.
2. Vasianovych H. P. Dobro- y anty-dobro-diia uchytielia u tvorchii spadshchyni Ivana Franka [Good and anti-good-action of the teacher in the creative heritage of Ivan Franko] / H. P. Vasianovych // Teorii i praktyka upravlinnia sotsialnymi systemamy: filosofii, psykholohiia, pedahohika, sotsiolohiia. – Kharkiv, 2013. – Number 1. – P. 31–38.
3. Vasianovych H. P. Yohann-Henrikh Pestalotsti pro moralno-pravovu vidpovidalnist pedahoha [Johann Heinrich Pestalozzi about the moral and legal responsibility of the pedagogue] / Hryhorii Vasianovych // Visnyk Zhytomyr. derzh. ped. un-tuim. I. Franka. – Zhytomyr, 2003. – Vol. 12. – P. 60–62.
4. Vasianovych H. Pedahohichni idei Ivana Franka [Pedagogical ideas of Ivan Franko] / Hryhorii Vasianovych // Vybrani tvory: U 5-y t. – Lviv : Spolom, 2005. – Vol. 5. – P. 89–101.
5. Diui Dzhon. Demokratsiia i osvita [Democracy and education] / Dzhon Diui ; pereklady z anhli. Iryna Bosak, Myroslava Oliinyk, Halyna Pekhnyk. – Lviv : Litopys, 2003. – 294 p.
6. Entsyklopediia osvity [Encyclopedia of Education] / Akad. ped. Nauk Ukrainy ; holovnyi red. V. H. Kremen. – K. : Yurinkom Inter, 2008. – P. 958.
7. Luchko O. M. Rozvytok idei pryrodovidpovidnosti v ukrainskii pedahohichnii nautsi (kinets XXVIII–XX st.) [The Development of the Nature Conformity Idea in the Ukrainian Pedagogic Science (at the End of the XVIIIth – the XXth Centuries)] : Dys. ... kand. ped. nauk / Luchko Oleh Myronovych; Kyiv : [B. v.], 2004. – 211 p.
8. Ohonovskyi Om. Ivan Franko [Rozdil z «Istorii literatury ruskoi»... (Chast. III. – Viddil II. – S. 915–1072. Lviv, 1891)] [Ivan Franko [The section of «The History of Rus' Literature» ... (Part III – Division II – P. 915–1072, Lviv, 1891)]] / Tekst Omeliana Ohonovskoho adaptuvav Volodymyr Mykytiuk // Mykytiuk V. Ivan Franko ta Omelian Ohonovskyi: movchannia i dialoh. – Lviv : VTs LNU im. I. Franka, 2000. – P. 97–187.
9. Tykholoz N. Kazkotvorchist Ivana Franka (henolohichni aspekty) [A tale-creativity of Ivan Franko (genological aspects)] / Natalia Tykholoz. – Lviv : [Lvivske viddilennia Instytutu literatury im. T. H. Shevchenka NAN Ukrainy], 2005. – 316 p.
10. Franko I. Borys Hrab [Borys Hrab] / Ivan Franko // Zibrannia tvoriv : u 50 t. T. 18 / Ivan Franko. – K. : Nauk. dumka, 1978. – P. 177–191.
11. Franko I. Lyst do I. M. Beleia vid 12 zhovtnia 1881r. [Letter to I. M. Beley dated October 12, 1881] / Ivan Franko // Zibrannia tvoriv : u 50 t. T. 48 / Ivan Franko. – K. : Nauk. dumka, 1986. – P. 290–293.
12. Franko I. Lyst do M. Drahomanova z pochatku lystopada 1881 r. [Letter to M. Drahomanov from the beginning of November 1881] / Ivan Franko // Zibrannia tvoriv : u 50 t. T. 48 / Ivan Franko. – K. : Nauk. dumka, 1986. – P. 293–299.

